

Bence Erika

A TÖRTÉNELEM MINT INTELLEKTUÁLIS TARTALOM: A TÖRTÉNELEMBÖLCSELETI REGÉNY

History as Intellectual Content: The Historical-philosophical Novel

A történelembölcseleti regényben az utánképzett történelmi korszak és eseményei tanulmány tárgyát jelentik: a világ hatóerőinek, mozgástörvényeinek értelmezését. Eötvös József *Magyarország 1514-ben* című regénye a regénytípus legkomplexebb és legegységesebb megvalósulása a XIX. századi magyar történelmi regény alakulástörténetében. A dolgozat a regénytípus konstruktív elemeit, szervező elveit vázolja fel és értékeli.

Kulcsszavak: intellektualizmus, a történelem mint tanulmány, dezillúziós romantika és realizmus, a Mátyás-kor után, a hősi eszmények pusztulástörténete, Dózsa György, parasztháború, történelmi katasztrófa

A XIX. századi magyar történelmi regény alakulástörténetében egyedülálló helyet foglal el, sajátos jelentések hordozója, és a történelemtől szóló beszéd egyedi változatát képviseli Eötvös József *Magyarország 1514-ben* című, 1847-ben íródott regénye. Az író a szentimentális-romantikus fejlődésregény (*A karthausi*, 1839–1841), a társadalmi irányregény (*A falu jegyzője*, 1845) alkotói állomásain, illetve megvalósulásain keresztül jut el a realista igényű történelmi regény megírásáig. Sőtér balzaci tematikát feldolgozó, ugyanakkor wertheri hőst megjelenítő műként értelmezi *A karthausit*, amelynek anakronizmusa (hiszen a francia társadalomban már nem ismert a Gusztáv-féle embertípus) a magyar reformkorban nyer értelmet. „*A karthausi* épp azért romantikus regény, mivel ilyen anakronisztikus helyzetet teremt, és nem meri Gusztávot magyar látogatóként bemutatni. Ilyen megoldásban a regény témájául választott cselekmény is akadályozza Eötvöst. *A karthausi* tehát a közvetett ábrázolásmód miatt válik romantikussá, és Eötvös csak akkor térhet majd át a realizmusra, amikor közvetettség helyett a direkt ábrázolást választja. De ez a választása sem irodalmi fölismerésből fakad, nem is elsősorban a művészi érés folyománya, hanem azé a küldetésstudaté, mely a társadalmi cselekvés terén kitűzött célokat a regényben megvalósított direkt ábrázolással tudja csak szolgálni.” (SÖTÉR 1976.

257). Véleményünk szerint a romantika és a realizmus közötti különbség nem a közvettség-direktség ellentétében, hanem a megjelenített („utánképzett”) valóságselet értelmezési horizontjainak különbözőségében mutatkozik meg. A romantikus hős számára a világ érzelmi-gondolati tartalmak megélésének (kifejlődésének – nevelődési regény), események (kalandok – kalandregény, lovagregény) átélésének, illetve nagy hőstettek véghezvitelének (történeti románc, eposzregény) színtere, addig a realista regény a világ bonyolult szövevényében mutatja meg hőseit (szerepregegy), illetve *e világ hatóerőinek, mozgástörvényeinek értelmezését/értelmezési kísérletét jelentik (a történelembölcseleti regény)*. Eötvös *Magyarország 1514-ben* című regénye ez utóbbi regénytípus legkomplexebb és – néhány más regénnyel (pl. a Kemény-regények intellektualizmusa) felmutatható rokon vonása kivételével – egyedi megvalósulása. Előszavában szembehelyezkedik a romantikus kalandregény eljárásaival: „Történeteket úgynevezett regényes modorban festeni mindenesetre könnyebb s néha háládatosabb is, miután az olvasók egy része a régi hősök szájából saját nézeteit szereti hallani, s a múltat szívesebben látja egy bizonyos felvett típus szerint festve, melyet lovagiasnak nevezünk. Ha Dózsa alkotmányosság hőse gyanánt lép fel e kötetekben, hihetőleg több kedvességre számíthat, ha mások a lovagiasság ideáljaként rajzoltatnak, némelyek előtt talán érdekesebbé vált volna művem: de meggyőződésem szerint, éppen ezáltal elveszté vala minden becsét.” (EÖTVÖS 1962. 8.) Ezzel szemben a történelmi regény *műfajkonstruáló elveinek* a „*történelmi igazság*”-ot („meggyőződésem szerint, azon határokon kívül, melyeket a művészet minden regénynél a képzelőtehetség elébe szabott, még más határok is léteznek...” [EÖTVÖS i. m. 7.]) és a „*valószerűség*”-et jelöli meg („A regénynek egyik főkélléke a valószerűség, mi elérhetetlen, ha az, mit az író regénye személeiről elmond, nem fér össze azzal, mit azon korról és viszonyokról tudunk, melyekben e személyek állítólag éltek” [EÖTVÖS i. m. 8.]).

A magyar regény kezdeteit vizsgáló Wéber Antal (WÉBER 1959. 219–220.) az első alakulástörténeti szakasz csúcspontjaként jelöli meg Eötvös József regényírását. A történelmi tematika fikciótá válása – szemlélete értelmében – a magyar regény felfutásának és a többi műfajhoz való felzárkózásának feltétele volt. Ugyanakkor az Eötvös alkotta történelmi regény egyedülálló jelenség is, hiszen nincs olyan – sem világirodalmi, sem magyar irodalmi – hagyománya (kivéve a történelmi verses epika néhány vonását, pl. Vörösmarty hatását), amelyhez szorosabban kötődne. Miként az idézetekből kitűnik, történelemről való beszédmódja elhatárolódik a reformkor példázatjellegű múltkultuszától, a történelem hősi, illetve kaland-szerepeitől. Az eposzi hagyománytól viszont elemző, reflexív jellege révén hasonul el: „a maga intellektualizmusával és történelmi dokumentarizmusával kiszorít majdnem minden »eposzi«-t. Az elemzés és a történelemmagyarázat szándéka a háborús témát is elfedi” (IMRE 1996. 147.). Vagy: „...a »nemzeti ébredés«, az identifikáció alaptörökvései meghatá-

rozzák az epikai eljárások hierarchiáját, illetve a nemzet XIX. századi, tehát modern önszemlélete magával hoz olyan műalkatti jegyeket (pl. a *Magyarország 1514-ben* gondolati, politikai-filozófiai megterheltsége), amelyek az eposzi, a heroikus múltmegjelenítés ellenében hatnak.” (IMRE i. m. 138.) A soron következő évtized történelmi regényirodalmából leginkább Kemény regényei idézik beszédmódját, de a század második felének irodalma (pl. a dezillúziós vagy az áltörténelmi regény) más irányban fejlődik. Az általa képviselt elemzői horizontot majd csak a XX. századi történelmi regény Móricz-teremtette változatában tűnik fel ismét.

Nem érthetünk teljesen egyet azokkal a véleményekkel sem, amelyek minden tekintetben szembeállítják *Eötvös* történelmi regényét a romantika nyelvével. Előszavában az író csak a szélsőséges lovagromantika eljárásaitól határolódott el; a művészi fikció elemeit nem zárja ki művéből. Idézett monográfiájában Imre László a *Magyarország 1514-bent* egyszerre több diakron sorba tartozó műnek tekinti: „Elsősorban is az ekkor már tíz esztendeje sikeres történelmi regény csúcspontja. De ugyanennyi okkal nevezhető esszéregénynek is, hiszen valóban szokatlanul sok benne a reflexív elem, s a gondolatiság inkább függ össze az eseményekkel, mint *A karthausi*-ban. (...) valószínűleg irodalmi hatást tükröző motívum: Bebek Katalin és Ollósi szerepeltetésével a humoros zsánerrajz is részesül az epikus összképből.” (IMRE i. m. 167.) Ugyancsak a kérdésre vonatkozó megállapítás, miszerint: „Bakács nagymonológja az V. fejezetben egy szentimentális regény és egy Shakespeare-dráma modorát vegyíti. A lányát megátkozó Száleresi Ambrus szavai a romantikus végzetdráma és a kortársi regény hatását egyaránt mutatják. *Eötvös* sajátos, freskó-szerű beállításai viszont jócskán elütnek a romantikus sémától: titkok és rejtélyek helyett nyomasztó társadalmi és történelmi dilemmák állítanak nála kontrasztba mindent.” (IMRE i. m. 147.)

A történelmi hitelesség teremtésének *Eötvös* regényében külső (mechanikus) és belső (a regény kompozíciós sajátosságaiból következő) eszközei is vannak. A történelmi évszámokra és forrásokra való hivatkozások, illetve a műhöz kapcsolódó jegyzetanyag az előbbi eszköztárba tartozik, míg az elbeszélő krónikási szerepe kompozícióalkotói momentum. A regény intellektuális tartalmai ez utóbbi szerep függvényében bontakoznak ki. Az elbeszélő ugyanis már első megszólalása (a XVI. század eleji Buda leírása) alkalmával nyomatékosítja, felhívja rá a figyelmet, hogy az elbeszélés és a történés ideje között több évszázados időbeli távlat áll fenn. Ezért helyzeténél fogva kívülálló, a jelenre reflektáló, és a jelenből kibeszélő narrátor közvetíti számunkra az eseményeket, aki megszólított olvasóját is kívül tartja a történeten. Szüntelenül összehasonlítja a megjelenített dolgokat és történéseket saját, vagyis az elbeszélés korával; nyomatékosítja, hogy a narrátor látószöge XIX. századi, azaz korántsem egy XVI. századba vetített nézőpont révén látatja az eseményeket: pl. „Szt. György

tere a tizenhatodik század kezdetén egészen más külsejű volt, mint napjainkban”. (EÖTVÖS 1962. 12.) A látószög jelentette történelmi távlat (az ilyen típusú krónikásszerep) alkalmas arra, hogy ne csak megjelenítsen, esztétikailag újratereptsen, hanem a kulisszák, események/történekek mögötti erővonalak világába is betekintszen. Nemcsak leírja a környezetet, jellemzi hőseit, s elmeséli az eseményeket, de létrejöttükre kérdez, a történelmet alakító folyamatokat tárja fel; előidézőkre, összefüggésekre mutat rá. *Az utánképzett történelmi téridő* tehát nem a mesélés, a narráció vagy az önreflexió tere, hanem *a tanulmány tárgya*. Nemcsak sejtet, leír és jellemez, de logikailag összekapcsol, következtet, körtörténetet ír és megfejt. E gondolatiság nyelve nem elsősorban a direkt közlés és magyarázat. Az elbeszélő művészi láttatás és összefüggés-teremtés alakzataival él: ellentponozza, párhuzamba állítja, egymásra vetíti a jelenségeket. Ezért nem érthetünk egyet Szerb Antal véleményével, miszerint „Eötvös nem néz szembe a történelemmel Kemény Zsigmond intellektuális, szellemmozgató erőket nyomozó finom nyugalomával”. (SZERB 1935. 329.)

Két évvel korábbi regényének, *A falu jegyzőjének* centrális jelentése, a vármegye és a rendi magyarság intézménye, ugyancsak történelmi képződmények. Bírálatahoz azonban egy modell-világot (Taksony megyét fiktív szereplőkkel és eseményekkel) teremt Eötvös, míg *Magyarország 1514-ben* című művében ugyanezeket a dilemmákat a történelembe vetíti: „Mintha meg akarta volna mutatni, hogy a magyar nép szenvedései nem ma kezdődtek, hanem történelmi-ek, mindenkoriak. (...) Számára a történelem is kollektív szenvedések szörnyű gyűjteménye, és azt a kort választja ki, amikor ez a szenvedés pusztító katasztrófában tör ki: a Dózsa-felkelés esztendejét. A szenvedő nép centralitása itt nyilvánvalóbb, mint *A falu jegyzőjében* – hiszen Dózsa Györgyöt választja hősiül, a lázadó magyar paraszt egyetlenegy véres legendáját.” (SZERB i. m., i. h.)

A nyitó fejezet térleírása a leromlásnak indult királyi palota látványa révén tárgyiasítja a hősi eszmények pusztulásának vízióját. A letűnt dicsőség kora Eötvös regényében is a Mátyás-korral azonos. A pusztuló, de még régi fényének nyomait mutató várról a piaci sokaságra vetül az elbeszélő vezette tekintet. A gyülekezet oka a kereszties hadsereg létrehozására vonatkozó pápai bulla, s Dózsa György megjutalmazása, amiért egy kisebb csetepatéban lemetszve karját megölt egy török parancsnokot. Dózsa megjutalmazott tette sajtóságos horizontot nyit. Az elbeszélő és az általa kihallgatott budai polgárság is véleményt mond róla. Az előbbi megjegyzi, „ha Dózsa tettét akkor viszi véghez, mikor seregeinket még Kinizsi vezette, a vezér, ki Kenyérmezőn egy törökkel szájában s egy-eggyel mindenik kezében friss magyart járt a halottakkal takart csatamezőn, Kinizsi, ki, mint a rege mondja, két karddal küzdött, kétségen kívül megdicsérte volna a székelyt becsületes csapásáért, de rendkívülit sem ő, sem seregei egy törökkar levágásában nem találtak volna”. (EÖTVÖS 1962. 13.) Egy, a tömegben ácsorgó vén katona, aki még részese lehetett Mátyás és Kinizsi

dicsőségének, „alávaló, gyáva idők”-nek nevezi a történések idejét. Miután a keresztes hadjáratra összegyűlt tömeg az urak elleni nyílt lázadásba fordul – a valójában a nemesek és Bakács által kiemelt és az események sűrűjébe vetett – Dózsa vezérére találva, a sorsdöntő kérdés az, hogy e pusztuló erkölcsű, kegyetlen világgal szemben Dózsa kínál-e más alternatívát, vagy pedig megmarad a karlevágás „dicsőségében” kicsúcsosodó kisszerű perspektívánál. A történelem nagy tablóképeit sorakoztatva fel előttünk, a regény végül is keserű tapasztalattal szolgál: a (sokszor csőcselékké aljasodó) tömegek élén álló Dózsa nem képes nagyszerű távlatokban gondolkodni; a katasztrófa többek között ezért is kikerülhetetlen.

A parasztság helyzetét és lázadásának kiváltókat Bakács (Bakócz Tamás) bíboros kancellár világítja meg a királyi tanácsban: „A lázítók azok, kik e népet évek óta hallatlan módon zsarolják, kik, miután tőle minden földi javait elrabolták, most meg akarják őt fosztani még azon reménytől is, mely az egyház kegyelméből a szerencsétleneknek nyílt.” (EÖTVÖS i. m. 193.) De a narrátor a lázadókat sem mutatja be kedvezőbb fényben: „Mióta a lázadás zászlója Dózsa által kitűzetett, nemcsak azok, kik rendes táborokban Pestnél vagy más helyeken összegyűltek, de majdnem az egész parasztság fegyvert fogott. Egyes faluk népei, a legbátrabbakat vezérül választva, saját kényök s kedvök szerint folytatták a jobbágyok és nemesek között kitört nagy háborút. Társakat keresett magának mindenik, kit személyes bosszúvágy indított, s velük, anélkül hogy valakit kérdene, sértőjének felgyújtá házát, meggyilkoltatá gyermekeit; s ha Dózsa maga ily merényeket akadályoztatni akart is volna, ez nem állott hatalmában. A bosszúvágyhoz aljasabb szenvedélyek csatlakoztak, s azon ritka jobb földesúr, ki magát a saját jobbágyaitól biztosnak érzé, idegen rablók martalékává lett. Az anarchiának átka: hogy, hol az létezik, ott a hatalom, mely senkinek sem tulajdona, valamennyi által igényeltetik, s az egyes polgár, ki törvényes kötelekeit lerázza, tetteleg minden erősebbnek szolgaságába kerül; ez történt hazánkban is. Cigányvajdák, parasztok, sőt ismert gonosztevők korlátlan hatalommal uralkodtak egész vidékek fölött; romokra égett úri lakok, sőt néha egész faluk szomorú tanúságot tettek működéseikről.” (EÖTVÖS i. m. 357.) Az elpusztított vidék (emberi lak/otthon) és a halottakkal/legyilkoltakkal szegélyezett út (pl. Fruzsina útja Csanád mellett) a forradalmi anarchia képi-szimbolikus megnyilatkozása a regényben. A nép hatalmáról-erejéről alkotott fogalma egyértelműen dezillúziós.

Van persze már a nyitó mozzanatban – a mű egyik jelentésszálát megnyitó Kinizsi-regében – is távlatromboló elem. A török tetemmel a szájában, a halottakkal borított csatatéren friss csárdást járó Kinizsi képe több, mint groteszk mozzanat. Hősivé legendásított alakját a krónikás elbeszélő is árnyalja: „(...) Kinizsi még nagyobb kegyetlenségeket követett el, s pedig hadifoglyokon (...)” (EÖTVÖS i. m. 414.) Ez az elbeszélő – az asszociációknak és következtetések-

nek sorát nyitva meg – nagyon sokszor reflektál az olvasó történeti ismereteire („...tudni fogják, kik történeteinket ismerik...” [EÖTVÖS i. m. 13.]). Jelenkori olvasásunkat azonban nemcsak a történeti távlat befolyásolja, de a műalkotás imaginárius létéből következő „eseményszerűség” is, amelyről bevezető fejezetünkben értekeztünk. Eötvös Dózsa-regényét más műalkotások szövegtapasztalataival együtt értelmezzük: hozzárendeljük vele tematikai diszkurzivitásban álló regények, drámák Kinizsi-képét (pl. Kemény Zsigmond: *Zord idő* [1862]), Dózsa-történetét (Jókai Mór Dózsa-drámája [1857], *Fráter György* [1893] című regénye) és Szapolyai Jánosról kialakított értelmezését (*Zord idő, Fráter György, Egri csillagok* [1901]), regék/legendák hősképzeteit. A parasztháborút vizionáló Fráter György Jókai regényében a gonosztevővé degradált/degradálódott Dózsa képével szembesülve józanodik ki a hősi eszmékből és ismeri fel a megváltozott világ konzekvenciáit: a *Magyarország 1514-ben* kifejezte tartalmakat ez a szövegdiskurzus is meghatározza, miként az Eötvös-regény kialakította leromlás-képzetet a *Zord idő* világa árnyalja. Darvasi László *A könnyemutatványosok legendája* (1999) című regénye megjelenítette változatos halálnemek viszont a parasztlevezér kivégzésében kicsúcsosodó XVI. századi kegyetlenségekre emlékeztetnek bennünket.

A történelemről szóló beszéd (a történelmi fikció) azon lehetőségei, amelyek Jósika, Kemény és Eötvös regényeiben nyernek formát, a XIX. század közepéig hatnak, majd Jókai sokszerű regényírását követően – Imre László szerint – „újat csak a 70-es évek dezillúziós regénye, majd még inkább Bródyék hoznak” (IMRE 1996. 33.).

KIADÁSOK

EÖTVÖS József

é. n. Báró Eötvös József összes munkái. A falu jegyzője I–II. Budapest
1962 Magyarország 1514-ben. Regény. Budapest

IRODALOM

GÁNGÓ Gábor

2007 Evangélium, erkölcs és egyéni szabadság. 1854 Eötvös József: A 19. század uralkodó eszméinek befolyása. In: Szegedy-Maszák – Veres (szerk.) A magyar irodalom története II. 1800-tól 1919-ig. Budapest, 355–368.

HANSÁGI Ágnes

2007 Tévelygések az irónia irányába. 1845 Eötvös József: A falu jegyzője. In: Szegedy-Maszák – Veres (szerk.) A magyar irodalom története II. 1800-tól 1919-ig. Budapest, 258–272.

IMRE László

1996 Műfajok létformája XIX. századi epikánkban. Debrecen

SÖTÉR István

1953 Eötvös József. Budapest

1976 Werthertől Szilveszterig. Irodalomtörténeti tanulmányok. Budapest

SZERB Antal

1935 Magyar Irodalomtörténet. Budapest

WÉBER Antal

1959 A magyar regény kezdetei. Budapest

Z. KOVÁCS Zoltán

2000 Korsó és díszedény. „Irányzatosság” és irónia A falu jegyzője értelmezésében. In: Irodalomtörténet, (2001.) 4. 530–553.

History as Intellectual Content: The Historical-philosophical Novel

It is the reconstructed historical epoch and its events that are the subject of study in the historical-philosophical genre of novel: an interpretation of the world's active forces and laws of motion. *Magyarország 1514-ben (Hungary in 1514)* a novel by József Eötvös is a most complex and unique realization of this genre in the development of the 19th century Hungarian historical novel. The paper outlines and evaluates the constructive elements and organizing principles of this novel genre.

Keywords: intellectualism, history as a thesis, disillusioned romanticism and realism, after the Mathias' era, the history of the annihilation of romantic ideals, György Dózsa, peasants' war, historical catastrophe